

ТЕМА 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

1. Класичні теорії економічної злочинності
2. Інституціональні та неінституціональні підходи
3. Кримінологічні та економічні методи аналізу
4. Міждисциплінарний характер дослідження економічної злочинності

1. Класичні теорії економічної злочинності

Економічна злочинність як самостійний об'єкт наукового аналізу сформувалася відносно пізно – у ХХ столітті, коли розвиток ринкових відносин, корпоративного сектору, фінансових інститутів і державного регулювання зумовив появу нових форм протиправної поведінки у сфері господарювання. Водночас її теоретичні витoki сягають класичних кримінологічних концепцій, що пояснювали природу злочину загалом.

Класичні теорії економічної злочинності не становлять єдиної школи, проте вони сформували методологічний фундамент для сучасних досліджень. До них відносять: класичну (раціоналістичну) теорію злочину, соціологічні теорії (зокрема теорію аномії та диференційованих асоціацій), теорію “білих комірців”, економічну теорію злочину, а також низку структурно-функціональних і конфліктологічних підходів. Кожна з них по-своєму пояснює мотивацію, соціальні умови та механізми вчинення економічних правопорушень.

Перші системні пояснення злочинної поведінки були запропоновані представниками класичної школи кримінального права ХVІІІ століття – Чезаре Беккарія та Джеремі Бентамом. Хоча вони не аналізували економічну злочинність як окрему категорію, їх концепція раціонального вибору стала базовою для подальших економічних інтерпретацій злочину.

Згідно з класичною теорією, особа є раціональним суб'єктом, який співвідносить очікувану вигоду від правопорушення з можливими санкціями. Злочин є результатом вільного вибору, а його запобігання можливе шляхом встановлення чітких і неминучих покарань.

У контексті економічної злочинності ця логіка проявляється особливо чітко. Такі правопорушення, як ухилення від сплати податків, фінансові махінації, зловживання службовим становищем, як правило, не пов'язані з імпульсивністю чи агресією. Вони плануються, передбачають аналіз ризиків і потенційних вигод. Саме тому економічна злочинність часто розглядається як найбільш “раціоналізований” тип злочинної поведінки.

Класична школа заклала принцип невідворотності покарання та пропорційності санкції, які залишаються основою антикорупційної та антимонопольної політики сучасних держав.

У ХХ столітті ідеї класичної школи отримали розвиток у межах економічного підходу до злочинності, найвідомішим представником якого є Гері Беккер. У своїй роботі “Crime and Punishment: An Economic Approach” (1968) він запропонував модель, згідно з якою злочин – це форма економічної діяльності, що підпорядковується логіці максимізації очікуваної корисності.

Беккер розглядав злочинця як раціонального агента, який оцінює:

- ймовірність викриття;
- суворість покарання;
- розмір потенційної вигоди;
- альтернативні легальні можливості отримання доходу.

У сфері економічної злочинності ця модель має особливу пояснювальну силу. Наприклад, у випадку фінансового шахрайства або корупційної схеми рішення про вчинення правопорушення часто базується на оцінці ймовірності контролю та рівня санкцій.

Важливим висновком економічної теорії є те, що ефективність протидії економічній злочинності залежить не лише від суворості покарання, а й від підвищення ризику викриття та зменшення можливостей для незаконного збагачення.

Соціологічні підходи до пояснення злочинності змістили акцент із індивідуального вибору на структурні умови суспільства. Еміль Дюркгейм увів поняття “аномії” як стану нормативної дезорганізації, коли традиційні соціальні регулятори слабшають.

Роберт Мертон розвинув цю концепцію, запропонувавши теорію структурної напруги. Він стверджував, що суспільство пропагує певні культурні цілі (наприклад, матеріальний успіх), але не забезпечує рівного доступу до легітимних засобів їх досягнення. У результаті частина індивідів обирає “інновацію” – тобто використання нелегальних методів для досягнення соціально схвалених цілей.

Економічна злочинність у цій логіці постає як результат дисбалансу між соціальним культом успіху та реальними можливостями його досягнення. Особливо це проявляється у періоди економічної трансформації, фінансових криз або зростання соціальної нерівності.

Едвін Сазерленд зробив революційний внесок у дослідження економічної злочинності, запровадивши поняття “злочинів білих комірців”. Він довів, що злочинність притаманна не лише маргінальним групам, а й представникам вищих соціальних прошарків.

Його теорія диференційованих асоціацій стверджує, що злочинна поведінка засвоюється в процесі соціалізації через взаємодію з іншими особами. Індивід переймає техніки, мотиви та раціоналізації правопорушення у своєму професійному середовищі.

У контексті економічної злочинності це означає, що:

- корпоративна культура може толерувати порушення;
- колективна раціоналізація (“так роблять усі”) знижує моральні бар’єри;
- неформальні мережі сприяють формуванню стійких корупційних практик.

Ця теорія особливо важлива для аналізу корпоративних злочинів, фінансових змов, картелів і системної корупції.

Представники конфліктологічної школи розглядають економічну злочинність у контексті соціальної нерівності та боротьби інтересів. Згідно з марксистською традицією, право і криміналізація відображають інтереси домінуючих класів.

У цьому підході економічна злочинність інтерпретується як:

- продукт нерівномірного розподілу ресурсів;
- наслідок експлуатаційних відносин;
- форма протесту або адаптації до несправедливих структур.

Водночас наголошується, що правова система часто суворіше реагує на злочини нижчих соціальних верств, тоді як корпоративні порушення можуть залишатися латентними.

Функціоналізм розглядає злочин як соціальне явище, яке виконує певні функції в суспільстві. У межах цього підходу економічна злочинність може сприйматися як індикатор дисфункцій економічної системи – надмірної зарегульованості, корупції, бюрократичної неефективності.

Таким чином, зростання економічних правопорушень сигналізує про необхідність інституційних реформ.

Класичні теорії економічної злочинності можна умовно поділити на три великі групи:

1. Раціонально-економічні (злочин як результат свідомого вибору).
2. Соціологічні (злочин як наслідок структурних дисбалансів).

3. Соціально-психологічні (злочин як результат професійної соціалізації).

Жодна з цих теорій не є вичерпною, проте їх поєднання дозволяє сформуванню комплексне розуміння феномену економічної злочинності.

Сучасні дослідження дедалі частіше інтегрують ці підходи, визнаючи, що економічні злочини є результатом взаємодії:

- раціонального розрахунку;
- інституційних умов;
- корпоративної культури;
- рівня державного контролю;
- соціально-економічної нерівності.

Саме на цьому міждисциплінарному ґрунті формується сучасна теорія економічної безпеки та протидії економічній злочинності.

2. Інституціональні та неінституціональні підходи до пояснення економічної злочинності

Інституціональний підхід до аналізу економічної злочинності сформувався як реакція на обмеженість суто індивідуалістичних та раціоналістичних моделей. Якщо класичні теорії розглядали злочин переважно як результат особистого вибору або соціальної девіації, то інституціоналізм змістив акцент на роль правил, норм і організаційних структур, що визначають поведінку економічних агентів.

Під інститутами в широкому значенні розуміють усталені правила гри в суспільстві – формальні (закони, нормативні акти, регуляції) та неформальні (традиції, корпоративна культура, ділова етика, неформальні мережі). Саме вони формують рамки допустимої та недопустимої поведінки, визначають стимули, санкції та очікування.

Інституціональний аналіз економічної злочинності виходить із припущення, що масштаби, форми й рівень латентності правопорушень у сфері господарювання безпосередньо залежать від якості інституційного середовища. Злочинність не є випадковим відхиленням – вона є функцією структури правил, рівня їхньої легітимності та ефективності механізмів примусу.

Класичний інституціоналізм (Торстейн Веблен, Джон Коммонс, Весли Мітчелл) розглядав економіку як систему соціально вбудованих відносин. Поведінка суб'єктів визначається не лише раціональними розрахунками, а й усталеними звичаями, соціальними нормами та структурою влади.

У цьому контексті економічна злочинність інтерпретується як наслідок:

- деформації інститутів власності;
- дисбалансу між формальними нормами та реальною практикою;
- конфлікту інтересів між різними групами;
- неефективності регуляторних механізмів.

Наприклад, у суспільствах із нестабільними правами власності або слабкою судовою системою економічні правопорушення стають інструментом адаптації до невизначеності. Коли закон не гарантує захист інтересів, суб'єкти можуть вдаватися до тіньових механізмів для забезпечення власної безпеки чи прибутковості.

Класичний інституціоналізм підкреслює, що економічна злочинність часто є симптомом глибших структурних дисфункцій – корупції, олігархізації, надмірної бюрократизації або слабкості державних інститутів.

Неоінституціоналізм, пов'язаний із працями Дугласа Норта, Рональда Коуза, Олівера Вільямсона, розширив аналітичний інструментарій, інтегрувавши економічну теорію та інституційний аналіз.

Дуглас Норт визначав інститути як “правила гри”, що структурують взаємодію людей, а організації – як “гравців”. У цьому підході економічна злочинність виникає тоді, коли:

- формальні правила суперечать неформальним нормам;
- витрати дотримання закону перевищують вигоди;
- механізми примусу є слабкими або вибірковими;
- інституційна невизначеність створює можливості для зловживань.

Рональд Коуз увів поняття транзакційних витрат – витрат на укладення та виконання контрактів. Якщо ці витрати є надмірними через складність регуляторного середовища або корупцію, суб'єкти можуть обирати нелегальні або напівлегальні способи ведення бізнесу.

Олівер Вільямсон розвинув концепцію опортуністичної поведінки – прагнення економічних агентів досягати вигоди шляхом прихованих або недобросовісних дій. У середовищі слабого контролю опортунізм трансформується в економічну злочинність.

Таким чином, неоінституціональний підхід пояснює злочинність як результат дефектів інституційної архітектури, що породжує високі стимули до порушення правил.

Однією з ключових ідей неоінституціоналізму є розмежування формальних і неформальних інститутів. Формальні інститути – це законодавство, судова система, антикорупційні органи. Неформальні – це культурні коди, неофіційні практики, “тіньові” домовленості.

У перехідних економіках часто виникає інституційний розрив, коли формальні норми декларують прозорість і законність, а неформальні практики підтримують корупцію чи ухилення від податків. У такій ситуації економічна злочинність стає частиною усталеної моделі поведінки.

Неоінституціоналізм підкреслює, що боротьба з економічною злочинністю неможлива лише через посилення санкцій. Необхідна гармонізація формальних і неформальних інститутів, формування культури дотримання правил.

Важливим елементом інституційного підходу є категорія довіри. Якщо економічні агенти не довіряють державним інститутам, вони схильні мінімізувати взаємодію з ними або обходити правила.

Низький рівень довіри до судової системи, правоохоронних органів чи регуляторів стимулює:

- тіньову економіку;
- ухилення від податків;
- корупційні практики;
- неформальні механізми вирішення спорів.

Таким чином, економічна злочинність виступає індикатором інституційної нелегітимності.

Неоінституціоналізм вводить поняття “path dependence” – залежності від попередньої траєкторії розвитку. Якщо історично сформувалися корупційні або кланові моделі взаємодії, вони можуть відтворюватися навіть після формального реформування законодавства.

Інституційна пастка полягає в тому, що:

- неефективні правила стають самопідтримуваними;
- суб’єкти пристосовуються до порушень як до норми;
- чесна поведінка стає економічно не вигідною.

У такому середовищі економічна злочинність перестає бути девіацією і набуває системного характеру.

Інституціональні підходи роблять акцент на необхідності якісного інституційного дизайну. Ефективна протидія економічній злочинності передбачає:

- прозорі регуляторні процедури;
- мінімізацію дискреційних повноважень;
- незалежність судової системи;
- цифровізацію адміністративних процесів;
- чітке розмежування повноважень органів контролю.

Таким чином, боротьба з економічною злочинністю розглядається не лише як кримінально-правова, а як інституційна реформа.

Інституціональні та неоінституціональні підходи розглядають економічну злочинність як продукт якості інституційного середовища. Вони відходять від редукції злочину до індивідуальної моралі чи раціонального вибору та аналізують системні стимули, що формуються правилами гри.

Економічна злочинність у цьому контексті є:

- результатом інституційної невизначеності;
- проявом опортуністичної поведінки в умовах слабого контролю;
- наслідком конфлікту формальних і неформальних норм;
- індикатором дефіциту довіри та легітимності.

Сучасна концепція економічної безпеки держави значною мірою спирається саме на неоінституціональну методологію, оскільки вона дозволяє інтегрувати правові, економічні та управлінські аспекти протидії економічній злочинності в єдину аналітичну модель.

3. Кримінологічні та економічні методи аналізу економічної злочинності

Економічна злочинність як складне багаторівневе соціально-економічне явище потребує використання широкого спектра наукових методів дослідження. Її неможливо адекватно пояснити виключно засобами кримінального права або лише економічної теорії. Вона виникає на перетині інституційних дисфункцій, поведінкових моделей, ринкових стимулів, організаційних структур та соціальних норм. Саме тому у сучасній науці сформувався інтегративний підхід, що поєднує кримінологічні та економічні методи аналізу.

Кримінологія розглядає економічну злочинність як форму соціальної девіації, що має системний характер і детермінується комплексом факторів – від індивідуально-психологічних до макроекономічних. На відміну від кримінального права, яке фіксує юридичний склад злочину, кримінологія прагне пояснити його генезу, структуру, механізми відтворення та умови поширення.

У центрі кримінологічного аналізу перебувають такі питання:

- соціальна обумовленість економічних злочинів;
- характеристика особи правопорушника;
- роль організаційного середовища;
- вплив соціально-економічних трансформацій;
- ефективність превентивних механізмів.

Статистичний та емпіричний аналіз

Традиційним інструментом кримінології є статистичний аналіз, що базується на офіційних даних правоохоронних органів, судової практики, звітів фінансового моніторингу. Він дозволяє встановити динаміку злочинності, її структуру, регіональні особливості, співвідношення різних видів правопорушень. Проте у сфері економічної злочинності статистика має обмежену репрезентативність через високий рівень латентності. Значна частина злочинів не фіксується офіційно, оскільки вони маскуються під легальну господарську діяльність або залишаються в межах корпоративних конфліктів.

З огляду на це кримінологія активно використовує емпіричні методи – опитування, глибокі інтерв'ю, експертні оцінки, аналіз кейсів, вивчення матеріалів кримінальних проваджень. Такі методи дозволяють реконструювати механізми злочинної діяльності, з'ясувати мотивацію учасників та виявити типові організаційні вразливості.

Соціально-психологічний аналіз

Особливість економічної злочинності полягає у тому, що її суб'єктами часто виступають особи з високим рівнем освіти, соціального статусу та професійної компетентності. Тому кримінологічне дослідження обов'язково включає аналіз психологічних механізмів прийняття рішень. У цьому контексті важливе значення має концепція раціоналізації злочинної поведінки, відповідно до якої правопорушник створює внутрішнє виправдання своїх дій. Вивчаються також феномени групового тиску, корпоративної культури, толерантності до порушень, дифузії відповідальності.

Системний та інституційний підхід

Кримінологічний аналіз дедалі більше спирається на системну методологію. Економічна злочинність розглядається як наслідок інституційних дисфункцій: недосконалості регулювання, слабкості контролю, корупції, надмірної бюрократії. У цьому аспекті дослідження спрямоване не лише на індивідуальну поведінку, а й на структурні умови, що формують можливості для зловживань.

Економічна теорія підходить до аналізу злочинності з позицій раціонального вибору та оцінки стимулів. Одним із фундаментальних положень є припущення про те, що індивід приймає рішення про вчинення правопорушення, співвідносячи очікувані вигоди з можливими витратами, включаючи ризик покарання. Такий підхід дозволяє формалізувати злочинну поведінку в термінах економічних моделей.

Економетричний аналіз

Сучасні дослідження широко використовують економетричні методи для встановлення статистичних залежностей між рівнем економічної злочинності та макроекономічними показниками. Досліджується вплив податкового навантаження, безробіття, інфляції, нерівності доходів, дерегуляції або фінансової лібералізації на масштаби правопорушень. За допомогою регресійних моделей, панельних даних та часових рядів аналізується ефективність антикорупційної політики та реформ фінансового контролю.

Аналіз тіньової економіки

Економічна злочинність тісно пов'язана з тіньовими економічними процесами. Для оцінки їх масштабів використовуються непрямі методи вимірювання, зокрема аналіз попиту на готівку, співвідношення грошових агрегатів, розбіжності між доходами і витратами населення, а також багатofакторні структурні моделі. Такі методи дозволяють оцінити приховану частину економічної активності та визначити потенційні ризики криміналізації ринків.

Фінансовий та мережевий аналіз

У сучасних умовах значного розвитку цифрових технологій важливого значення набуває аналіз фінансових потоків і мережевих структур. Вивчення транзакцій, зв'язків між компаніями, руху капіталу дозволяє виявити схеми відмивання коштів, фіктивного підприємництва, транснаціональних фінансових махінацій. Методи мережевого аналізу допомагають ідентифікувати ключових учасників злочинних груп і визначити структуру взаємодії між ними.

Теорія ігор та стратегічне моделювання

Економічна злочинність часто має стратегічний характер, особливо у випадках корупції або картельних змов. Теорія ігор дозволяє моделювати поведінку правопорушників і держави як взаємодію сторін з протилежними інтересами. Це дає можливість визначити оптимальний рівень санкцій, частоту перевірок, структуру стимулів для добровільного розкриття інформації.

Найбільш перспективним напрямом сучасних досліджень є інтеграція кримінологічних та економічних підходів. Кримінологія забезпечує глибоке розуміння соціального та психологічного контексту злочину, тоді як економіка надає інструменти кількісного аналізу та прогнозування. Їх поєднання дозволяє створити комплексну модель економічної злочинності як інституційного та поведінкового феномену.

Такий синтез особливо актуальний у контексті цифровізації економіки, глобалізації фінансових потоків та розвитку складних корпоративних структур. Традиційні методи потребують доповнення аналізом великих даних, алгоритмами машинного навчання та ризик-орієнтованими моделями управління.

4. Міждисциплінарний характер дослідження економічної злочинності

Економічна злочинність є складним соціально-правовим та економічним феноменом, що формується на перетині ринкових процесів, інституційної організації суспільства, правового регулювання, управлінських практик і психології поведінки суб'єктів господарювання. Її неможливо адекватно пояснити або ефективно попередити в межах лише однієї галузі знань. Саме тому в сучасній науковій традиції дослідження економічної злочинності має виразно міждисциплінарний характер, поєднуючи інструментарій кримінології, економічної теорії, права, соціології, політології, психології, фінансового аналізу та інформаційних технологій.

Економічна злочинність функціонує в середовищі легальної економіки та часто маскується під правомірну господарську діяльність. Її прояви – ухилення від оподаткування, фінансові махінації, відмивання доходів, зловживання службовим становищем, корупційні практики – мають одночасно правову, економічну та соціальну природу. Юридичний аналіз дозволяє встановити склад злочину, економічний – оцінити масштаби збитків і вплив на ринок, кримінологічний – виявити причини та умови, а соціологічний – зрозуміти суспільне сприйняття та рівень толерантності до правопорушень.

Із розвитком глобалізації та цифровізації міждисциплінарність набуває ще більшого значення. Транснаціональні фінансові потоки, офшорні юрисдикції, електронні платіжні системи та криптоактиви створюють складні мережі взаємозв'язків, які не можуть бути досліджені без використання економетрії, фінансового моніторингу, кібербезпеки та міжнародного права.

Кримінологія традиційно досліджує злочинність як соціальне явище, аналізуючи її детермінанти, структуру та динаміку. Економічна теорія, у свою чергу, розглядає злочин як результат вибору, зумовленого системою стимулів і обмежень. Поєднання цих підходів дозволяє розширити пояснювальні можливості науки.

Економічний підхід дає змогу формалізувати поведінку правопорушника через моделі раціонального вибору, оцінити вплив санкцій, податкового навантаження або регуляторних бар'єрів. Кримінологічний підхід доповнює це аналізом соціальних норм, рівня правової культури, корпоративного середовища та психологічних механізмів раціоналізації. Таким чином формується комплексна модель, у якій економічна злочинність постає як результат взаємодії індивідуальних рішень і системних умов.

Правові науки забезпечують нормативну основу дослідження економічної злочинності. Кримінальне право визначає межі криміналізації, встановлює ознаки складу злочину та види відповідальності. Кримінальний процес регламентує механізми доказування і процедури розслідування. Фінансове та господарське право формують регуляторне середовище, у межах якого здійснюється економічна діяльність.

Водночас правовий аналіз дозволяє оцінити ефективність законодавчих змін, виявити прогалини та суперечності, які створюють можливості для зловживань. Саме на стику права та економіки виникла економічна теорія права (Law and Economics), що аналізує правові норми з позицій їх економічної доцільності та стимулюючого впливу.

Економічна злочинність має виразний соціальний вимір. Рівень суспільної толерантності до корупції, довіра до державних інститутів, ступінь соціальної нерівності та характер політичного режиму істотно впливають на масштаби правопорушень. Соціологічні дослідження дозволяють виявити латентні форми злочинності, оцінити сприйняття ризиків і визначити соціальні групи, найбільш уразливі до криміногенних впливів.

Політологія аналізує взаємозв'язок між економічною злочинністю та владними структурами, досліджує феномен політичної корупції, олігархізації економіки та захоплення держави приватними інтересами. У цьому контексті економічна злочинність розглядається як загроза національній безпеці та сталому розвитку.

Поведінкова економіка і психологія розширюють класичні уявлення про раціональність суб'єкта. Дослідження показують, що рішення про вчинення економічного злочину часто приймається під впливом когнітивних викривлень, групового тиску або корпоративної культури. Поняття «морального відсторонення», «ефекту маленьких кроків» та «нормалізації девіації» дозволяють пояснити, чому правопорушення можуть поступово ставати звичною практикою в організації.

Таким чином, психологічний вимір є необхідним для розроблення ефективних програм комплаєнсу та корпоративної етики.

Сучасні дослідження економічної злочинності неможливі без застосування фінансового аналізу, аудиту, інформаційних технологій та методів обробки великих даних. Виявлення складних схем відмивання коштів, фіктивного підприємництва або маніпуляцій із цифровими активами потребує використання алгоритмів машинного навчання, мережевого аналізу та цифрової криміналістики.

Технологічний компонент міждисциплінарності особливо актуальний в умовах кібереконіки, де злочинність набуває нових форм, пов'язаних із криптовалютами, електронними платформами та цифровими фінансовими інструментами.

Інституціональна теорія поєднує економічний і соціальний аналіз, розглядаючи економічну злочинність як наслідок дисфункцій формальних і неформальних інститутів. Недосконалість регулювання, корупційні практики, слабкість судової системи або низький рівень правової культури створюють сприятливе середовище для зловживань.

Міждисциплінарність у цьому випадку проявляється у поєднанні правового аналізу, економічного моделювання та соціологічного дослідження інституційної довіри.

Комплексний підхід дозволяє не лише глибше зрозуміти природу економічної злочинності, а й сформулювати ефективні механізми протидії. Антикорупційна політика, фінансовий моніторинг, податкова реформа, цифровізація державних послуг, корпоративний комплаєнс – усі ці заходи потребують координації різних галузей знань.

Міждисциплінарність також сприяє формуванню ризик-орієнтованих моделей управління, що поєднують правове регулювання, економічні стимули та технологічні інструменти контролю.